

lar Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı donanmasına katılmasıyla kurulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid (940/1534) eyaletinin beylerbeyiliğine getirilmiş, bunlara XVI. yüzyılın sonlarında vezirlik rütbesi verilmiştir. Cezâyir-i Bahr-i Sefid eyaletinin kurulmasıyla denizcilğe ayrılan sancaklar bu eyalete bağlanmıştır. Eyaletin sancak beyleri derya beyleri olarak görevlerini deniz seferlerinde yerine getiriyordu. Eyaletin sancakları arasında Gelibolu, Rodos, Midilli, Eğriboz, Karlı-ili, İnebahtı ve Sakız bulunuyordu. Derya beyleri kendi sancaklarındaki timarlı sipahilerle birlikte kadirgalarıyla deniz seferlerine katılırdı. Bey gemileri denilen ve devletin merkezî donanmasından ayrı olarak teşkil edilen bu ihtiyat donanması sefer dışında da koruma amaçlı olarak denize açılıyordu.

Osmanlı deniz tarihinde gemiciliğin gelişimini üç dönemde incelemek gerekir. Birinci dönem, imparatorluğun kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden kürekli gemiler, ikinci dönem XIX. yüzyılın ortalarına kadar süren yelkenli gemiler, üçüncüsü de imparatorluğun yıkılışına kadar devam eden buharlı gemiler dönemidir. Donanmayı teşkil eden gemiler kürekli ve yelkenli diye iki gruba ayrılıyordu. Osmanlılar da Venedikliler gibi gemicilikte eski geleneklere bağlı kalmışlardı. Onlar kadirganın savaş stratejisi olan cepheden hücum, rampa etme ve önünü kesme taktiklerinin geçerliliğine inanıyorlardı. İnce donanma gemileri nakliyyede ve nehirlerde kullanılıyordu. Karadeniz'de yer alan şayka, işkampoye, üstü açık, aktarma, çekele ve, at, taş ve top gemileri bunlar arasında önemli yer tutuyordu. Yelkenliler dönemi XVII. yüzyılın ortalarında burtun denilen ilk kalyonun inşasıyla başladı. Girit seferinden itibaren daha çok mavna adı verilen gemiler yapıldığı tesbit edilmektedir. Bu dönemde, Osmanlı donanmasının ikmal yolunu kapatmak üzere Çanakkale Boğazı önüne gelen Venedik donanmasında kalyonların bulunmasına rağmen Osmanlılar kadirga düzeninde ısrar ettiler. Ancak 1058'de (1648) padişahın da bizzat katıldığı toplantılarda kalyon inşasına karar verildi. 1072'de (1662) bir ara kalyon inşasından vazgeçildiyse de yirmi yıl sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti sırasında on kalyon inşası için emir verildi. Gemilerde kullanılan savaş malzemeleri barut, top, yuvarlak ve okyay idi. Kalyonculuğun geliştirilmesi ve Osmanlı denizciliğinin yeniden yapılandırılması amacıyla 1113'te (1701) Bahriye Kanun-nâmesi adıyla bir kanun çıkarılarak yeni

düzenlemeler yapıldı. XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı denizciliği kalyonların gelişmesi istikametinde bir seyir takip etti ve denizlerde yeniden varlık göstermeye başladı. Kadirgalar diğer devletlerde olduğu gibi yüzyılın ortalarından itibaren ortadan kalktı. Tanzimat'ın ilânından sonra Bahriye Meclisi, Sultan Abdülaziz devrinde kapitanpaşalığın yerine Bahriye Nezâreti kuruldu (1867).

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 389-546; J. F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, London 1974; P. Brummet, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany 1994; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 2002; a.mlf., *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005; a.mlf., *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006; A. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries 1453-1525", *The American Historical Review*, LXXV/7, Washington 1970, s. 1892-1919; C. Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Ar.Ott.*, VI (1980), s. 211-282.

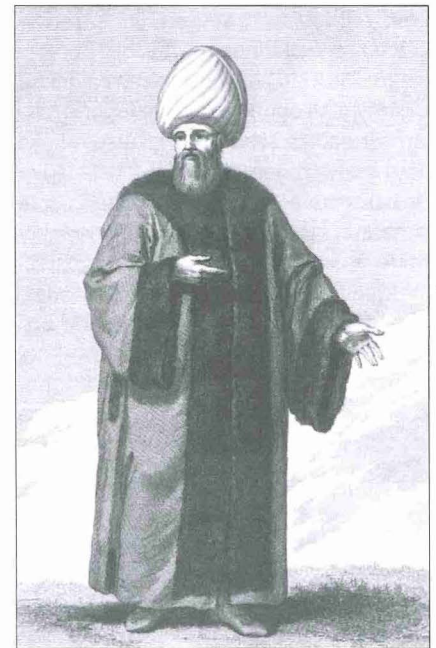
İDRİS BOSTAN

C) **Hukukî-Adli Yapı.** Osmanlılar'da hukukun önceki İslâm ve Türk devletlerinden devralınan iki mirasla, Emevî-Abbâsî devletlerinden intikal eden İslâm hukuku ve Orta Asya Türk devletlerinden gelen devlet ve hukuk geleneğiyle şekillendiği söylenebilir. Bir yandan İslâm hukuku Osmanlı hukukunun ana yapısını oluştururken öte yandan İslâm hukukunun ayrıntılı biçimde düzenlenmemiş olduğu alanları Türk devlet geleneğini temsil eden Osmanlı padişahlarının koyduğu kuralları doldurmuştur. Belli bir süreç içinde konan bu kurallar, İslâm hukukunun klasik oluşum şekline farklı bir tarzda ortaya çıktığı için ayrı bir isimle anılmış, klasik İslâm hukukuna "şer'î hukuk" denirken padişahların kanunlarıyla oluşan bu hukuka "örffî hukuk" adı verilmiştir (Tursun Bey, s. 12). Osmanlı resmî belgelerinde ise bu ikili yapı "şer' ve kanun" kelimeleriyle ifade edilmiştir. Buradaki örfî hukuk tabiri ilk bakışta örf ve âdet hukukunu çağrıştırmaktaysa da aslında bir kanun hukukudur. Bu hukuk kuralları konurken mahallî uygulamalardan, örf ve âdetlerden yararlanılmakla birlikte bunlara yaptırım gücünü veren örf ve âdet olmaları değil padişahlar tarafından emredilmeleridir. Öte yandan bu kurallar konurken örf ve âdetler yanında devletin hukuk ve idare anlayışı, zamanın değişen şartları ve kamu yararı göz önüne alınmıştır. Esasen örf kelime-

sinin kökünde "yönetim" anlamı da vardır. Dolayısıyla örfî hukuk "kamu yönetiminin kaynaklanan hukuk" mânasında kullanılmıştır.

Başlangıcı devletin kuruluşuna kadar götürülebilecek olan bu tür bir oluşumun en gelişmiş şekli Osmanlılar'da görülmekteyse de sadece onlara has olmadığı bilinmektedir. Osmanlılar'ın çağdaşı Akkoyunlular'da (Uzun Hasan Kanunu), Dulkadiroğulları'nda (Alâüddeve Bey Kanunu), Memlükler'de, Safevîler'de ve Bâbürlüler'de (Âlemgîr Ceza Kanunnâmesi) "siyaset, yasağ / yasak, örf" gibi isimler altında benzer bir yapılanma vardır. Bu devletlerin ortak özelliği Orta Asya Türk-Moğol devlet geleneğini miras almış olmalarıdır. Esasen Tursun Bey'in örfî hukuk için yaptığı tarifte Cengiz yasasına atıfta bulunması (tavr-ı Cengiz Han gibi olursa ...) bu uygulamanın kökenini Türk-İlhanlı devlet geleneğine dayandırmaktadır. Bir İlhanlı fermanında suçluların "ber vech-i şer'at ve yasa" cezalandırılacağından bahsedilmesi, Bağdat Mercâniye Medresesi'ndeki 758 (1357) tarihli bir kitâbede "dîvân li-fasli'l-kazâya's-şer'iyye ve'l-yarguciyye" denilmesi Osmanlılar'daki "şer' ve kanun" ifadesinin aynısı olmaktadır. Burada "yargucî" kelimesi şer'î olmayı ifade etmektedir.

Kadi (D'Ohsson, *Tableau général*, II, lv. 97)

Kazasker (D'Ohsson, *Tableau général*, II, lv. 96)

manlı yöneticilerinin İslâm hukukunun temel felsefesine ve yapısına bağlı kalma endişesi taşımadığı, şeyhülislâmların veya kadı, kazasker, müftü gibi şer'î hukuk temsilcilerinin de etki ve rollerinin bulunmadığı fikrine götürmüştür. Ömer Lütfi Barkan bu şekilde düşünenlerin başında gelmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna hâkim olan felsefe, örfî hukukun hazırlanış süreci ve bu süreçte ehl-i şer'in oynadığı rol dikkate alındığında bu kanaate katılmanın mümkün olmadığı anlaşılar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve kısa zamanda gelişmesinde İslâm inancını yeni ülke ve insanlara götürme arzusunun (gazâ düşüncesi) belirli bir rol oynadığı tartışmasızdır. Devletin gelişmesinde rol oynayan böyle felsefî bir temelin örfî hukuk kuralları konurken hiç dikkate alınmamış olması düşünülemez. Öte yandan örfî hukukun oluşumunda birinci derecede etkili olan nişancılar bu hukukun şekillendiği ilk asırlarda müderrisler arasından seçilmiştir. Fâtih Kanunnâmesi'nde nişancılığın Dâhil ve Sahn-ı Semân müderrislerine ait olduğu belirtilmektedir (Akgündüz, I, 321). Müderrislerin en yaygın ilgi alanlarının İslâm hukuku olduğu göz önüne alındığında onların birikimlerinin örfî hukukun şekillenmesinde etkisinin bulunduğu kabul edilecektir. Aynı durum ilmiyeden seçilen ilk dönem vezirleri için de söz konusudur. Ayrıca örfî hukukun oluşumunda belirleyici rolü olan Dîvân-ı Hümâyûn'da nişancının yanı sıra şer'î hukukun iki önemli temsilcisinin (Rumeli ve Anadolu kazaskerleri) varlığı da bu kuralların belirlenmesi esnasında İslâm hukukunun temel felsefesinin dikkate alınmış olabileceğini düşün-

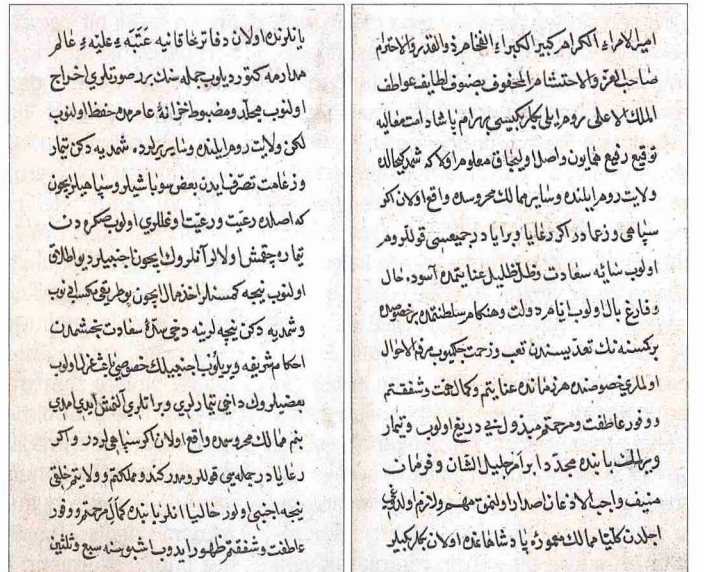
dürmektedir. Nihayet şeyhülislâmların Osmanlı Devleti'ndeki mânevî otoriteleri ve İslâm hukuk prensiplerine aykırı örfî hukuk kurallarına karşı çıkmaları bu kurallar konurken dikkate alınmış olmalıdır. Nitekim zaman zaman şeyhülislâmların bazı kanun ve uygulamalara karşı çıktıkları bilinmektedir. Ebüssuûd Efendi'nin padişahın bir uygulamasına karşı, "Nâ-meşrû olan nesneye emr-i sultânî olamaz" demesi bunun bir örneğidir (Heyd, *Studies*, s. 180). Bir kanunnâmenin başlığında yer alan, "Şeyhülislâm Yahyâ Efendi talebiyle Dîvân-ı Hümâyûn'da Okçuzâde (Mehmed) Efendi'nin ihraç eylediği kanundur" ifadesi kanunnâmenin hazırlanmasında şeyhülislâmın rolünü ve kanunnâme uygulamasına müsbet bakışını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda şer'î ve örfî hukukun belli bir uyum ve bütünlük içinde Osmanlı hukukunu şekillendirmesinde Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin rolü vurgulanmalıdır. Ebüssuûd Efendi bir yandan Budin Kanunnâmesi'nde görüldüğü gibi örfî / mîrî arazi esaslarını şer'î bir yapıya kavuşturmak, öte yandan *Ma'rûzât* risâlesinde görüldüğü üzere bazı şer'î kuralları kanunî bir kalıba dökmek suretiyle kendi içinde uyumlu bir Osmanlı hukuku oluşturmada önemli bir başarı göstermiştir.

Şer'î ve örfî hukukun belli bir uyum içinde olmasını, her iki hukukun temsilcilerinin (ehl-i şer' ve ehl-i örf) bu süreç içinde daima uyum içinde çalıştıkları şeklinde anlamamak gerekir. Örfî hukukun öngördüğü para cezalarını tahsil etme, bazı bednî cezaları uygulama, vergileri toplama konularında geniş yetkileri olan beylerbeyi,

Eski Türk devletlerinde kanun koymak devletin ve hakanın en temel görevleri arasında sayılmaktadır. Orhon yazıtlarında devleti kuran Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın Türk töresine sahip çıkıp onu düzenlediklerinden bahsedilmektedir. Burada töre "hukuk kuralları" anlamında kullanılmıştır. Bu yazıtların dikilmesinden yaklaşık yedi asır sonra yetişen Hint kıtası hukuk ve tarihçilerinden Ziyâeddin Berenî'nin (ö. 758/1357) hükümdarların en önemli görevinin kanun koymak olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Bu husus, kökü hayli eskiye giden Türk devlet geleneğinde hakan tarafından kanun koyma uygulamasının İslâmiyet sonrası Türk devletlerinde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Osmanlılar'da ve diğer devletlerde İslâm hukukunun yanı sıra bir örfî hukuk oluşumunun mümkün hale gelmesi bu tarihî temel sebebiyledir. İslâm hukukunun devlet başkanına kanun koyma konusunda belli bir inisiyatif alanı bırakması da bu tür bir oluşumu kolaylaştırmıştır.

Örfî hukukun İslâm hukukundan ayrı şekille ortaya çıkışı bazı araştırmacıları, onun şer'î hukuktan bütünüyle farklı ve bağımsız bir hukuk olduğu ve bunu koyarken Os-

Timâr
Tevcih
ve Intikâl
Kanunnâmesi'nin
ilk iki sayfası
(Âtîf Efendi Ktp.,
nr. 1734)

hüküm yürürlükten kaldırma yetkileri yoksa da kadıların görev ve yetki alanlarını belirlemede sahip oldukları yetki onlara şer'î hukuk alanında önemli düzenleme imkânı vermektedir. Meselâ kadıların hüküm verirken uyacakları mezhebi belirleme yetkisi padişahlara geniş bir tercih alanı sağlamaktadır. Bazı davaların dinlenmesini (meselâ üzerinden on beş yıl geçmiş alacak davaların mahkemece dinlenmesi) yasaklamaları bu tür düzenlemelere diğer bir örnektir. Nikâhın ya doğrudan kadı tarafından veya mahkemeden izin alındıktan sonra bir din görevlisi tarafından kıyılması konusunda getirilen düzenleme de dikkat çekicidir.

Kanunnâmelerin örfî hukuk kurallarının biliniş ve belirgin olma noktasında sağladığı kolaylığa fıkıh kitaplarının İslâm hukuku hükümlerini bir araya getirme açısından temin ettiği imkân eklendiğinde Osmanlı hukukunun biliniş ve belirgin olma ve bunun sonucunda kadılar tarafından istikrarlı biçimde uygulanma noktasında geldiği aşama daha iyi anlaşılır. Buna ayrıca müftülerin ve fetva mecmualarının sağladığı kolaylık ilâve edilmelidir. Kadılar herhangi bir hukukî problemle karşılaştıklarında veya taraflar ihtilâflarının hukukî yönünü bilmek istediklerinde mahallî müftülerden veya şeyhülislâmdan fetva alma imkânına sahiptir. Bu sebeple Osmanlı hukukunda her alanda genel kanunların hazırlanmasına Tanzimat dönemine kadar ihtiyaç duyulmamıştır. Fetva konusunda dikkat çekici olan nokta müftülerin sadece şer'î hukuk alanında değil örfî hukuk alanında da fetva vermeleridir. Nitekim bazı fetva mecmualarının son bölümü mîrî arazi hukukuyla ilgili fetvalara ayrılmıştır. Teorik olarak fetvalar kadılar için bağlayıcı değilse de genelde kadıların şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvalara uydukları görülmektedir. Şeyhülislâmlar sadece mevcut hukukî bilgileri fetva yoluyla halka bildirmekle kalmamışlar, ihtiyaç duyulduğunda fetvalarını padişaha arz edip uyulması konusunda ferman alarak mahkemelerdeki ichtihad değişikliğinin de öncüsü olmuşlardır. Ebüssuûd Efendi, padişaha arzettiği fetvalar ve bunların uygulanması yönünde aldığı fermanlarla Osmanlı şer'î hukukunun işleyişine yön vermiştir.

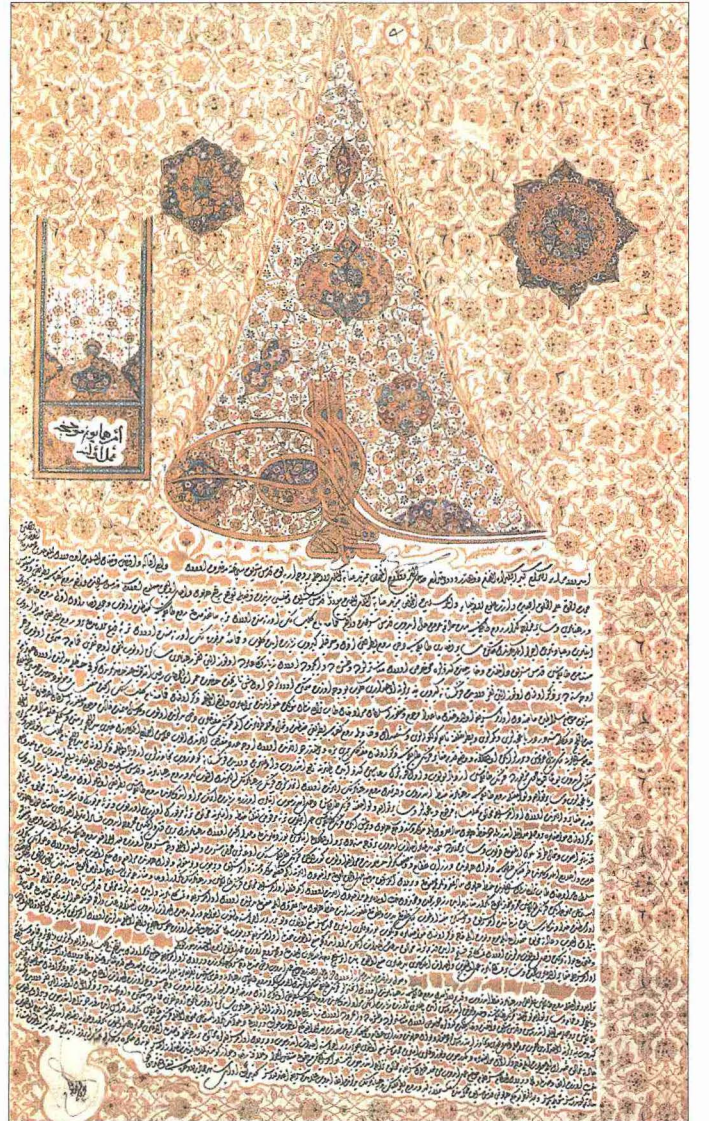
Osmanlı hukukunun istikrar içinde uygulanmasında hâkim mezhep anlayışının rolü de gözden uzak tutulmamalıdır. Kadı ve müftülerin tâbi olacakları mezhep konusunda başlangıçta açıkça bir sınırlama getirildiği bilinmemekteyse de Anadolu ve Rumeli'deki kadıların Hanefî mez-

hebinden seçilmesi bu mezhebe bir üstünlük sağlamış ve fiilen bu bölgelerde Hanefî mezhebi ichtihadları hâkim olmuştur. Esasen bölgedeki nüfusun Hanefî mezhebine mensup olması da böyle bir tercihi tabii kılmıştır. Yine de gerektiğinde diğer mezheplerden nâib tayin edilerek bir hukukî problemin çözümünde bu mezheplerin sağladığı kolaylıktan yararlanılmaktaydı. Kocası tarafından nafaka bırakılmadan terkedilen kadının boşanma davasının bir Şâfiî hukukçunun nâib tayin edilerek sonuca bağlanması buna örnektir (Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 72). Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu konuda bir kısıtlamaya gidilmiş (Akgündüz, IV, 40) ve Hanefî mezhebi dışındaki görüşlerin -açıkça izin verilmemişse- uygulama imkânı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Diğer mezhep mensuplarının yaşadığı Arap ülkelerinde ise diğer üç Sünnî mezhepten

kadı tayin edilmesi ihmal edilmemiştir. Öte yandan Anadolu ve Rumeli'de sadece Hanefî mezhebinin uygulanması, hem hukukî hayatta birtakım zorluklar çıkarmış hem de İslâm hukukunun gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren oluşan tek hâkimli yargı sistemi Osmanlı hukukunun temelini oluşturmuş, başlangıçtan nizâmiye mahkemelerinin kuruluşuna kadar tek bir kadının yargılama yaptığı şer'îye mahkemeleri yargı teşkilâtının esasını teşkil etmiştir. Bu tür bir yapılanmada İslâm hukukunun temelini oluşturan ichtihadın tabiatı gereği ferdî oluşunun rolü olsa gerektir. Divân-ı Hümâyûn yahut eyalet divanları gibi heyet halinde çalışan kurullarda da hukukî yargılama söz konusu olduğunda bu özellik değişmemekte, birincisinde Rumeli kazaskeri, ikincisinde eyalet kadısı yargılamayı yapmakta,

Beytülâhm
ve Kamâme
Killisesi'yle ilgili
II. Süleyman'ın
bir fermanı
(1099/1688)
(BA, Müzehhep
Fermanlar,
nr. 684)

sadrazam veya beylerbeyinin ve diğer ehl-i örf ve şer'in yargılamaya bir müdahalesi "de facto" durumlar hariç söz konusu olmamaktaydı.

Osmanlı kadısı her türlü şer'i ve örfi hukuk ihtilâflarını çözen bir hâkim olarak dikkati çekmektedir. Kadı, önüne gelen hukukî ihtilâflı şer'i hukuku ilgilendiriyorsa fıkıh kitaplarına veya fetva mecmualarına, örfi hukuku ilgilendiriyorsa kanunnâmelere yahut merkezden gelen münferit fermanlara dayanarak çözerdi. Ancak gayri müslim din adamlarının taraf olduğu ceza davaları, mirasçısız ölen kimselerin terekelerine yönelik belli bir meblağdan fazla istihkak davaları gibi davaları karara bağlamaz, bunları Dîvân-ı Hümayun'a havale ederdi. Ayrıca âdil yargılama endişesi taşıdığı davaları da karara bağlamayıp divana gönderme yetkisine sahipti. Öte yandan başlangıçtan beri gayri müslimlere aile ve miras hukuku alanlarında kendi cemaat mahkemelerine başvurma imkânı tanınmıştır. Ancak gayri müslimlerin İslâm hukukunun lehte hükümlerinden yararlanmak, cemaat mahkemelerinin yüksek harçlarından kurtulmak için şer'iyye mahkemelerini tercih ettikleri görülmektedir. Osmanlı tebaası olmayan gayri müslimlerin kendi aralarındaki hukukî ihtilâflar ise genellikle konsolosluk mahkemelerince karara bağlanmıştır.

Osmanlılar'da kadının sadece yargılama yapan bir görevli olarak düşünülmesi doğru değildir. Özellikle kaza merkezlerinde kadı merkez yönetiminin idarî birçok hususta bizzat muhatap ve sorumlu kabul ettiği kişidir. Kadı aynı zamanda esnafı, vakıfları, meslek kuruluşlarını, timar sahiplerini, vergi görevlilerini ve din hizmetlerini denetlerdi. Ehl-i örfün keyfî tasarruflarına karşı reyânın en büyük güvencesi kadılardır. Osmanlı merkez yönetimi de idarî birçok işlemin kadıların bilgi ve denetimi altında (kadı mârifetiyle) yapılmasına önem vermiştir. Bugün noterlerin düzenlediği birçok belgenin o dönemde mahkemelerde düzenlendiği göz önüne alındığında Osmanlı kadısının ne kadar geniş bir görev ve sorumluluk alanının olduğu ortaya çıkar. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı bürokrasisinde meydana gelen gelişme ve değişimler, vakıfların merkezî bir denetim organına kavuşması idare ve denetim görevlerinden birçoğunun kadılardan alınması sonucunu doğurmuştur. Başlangıçta kadılar süresiz olarak tayin edilirken sonraları tayin bekleyen çok sayıda kadı adayının yetişmesi bu görevi devamlı olmaktan çıkarmıştır. Bu süre büyük kadılıklarda on iki ay, küçük kadılıklarda

da yirmi aydı. Kadılar görev sürelerini bitirdikten sonra merkeze gelip yeni bir kadılık boşalınca kadar beklerlerdi. Yeniden tayin için kadıların beklemek zorunda oldukları süre zamanla bir hayli uzamış, bu da bir yandan kadıların mağdur olmalarına, öte yandan görevde bulundukları sürede hukuk dışı yollarla gelirlerini arttırmaya yönelmelerine sebep olmuştur. Osmanlı merkez yönetimi bunu önlemek için tedbirler geliştirmeye çalışmışsa da bunlar her zaman etkili olamamıştır (bk. KADI).

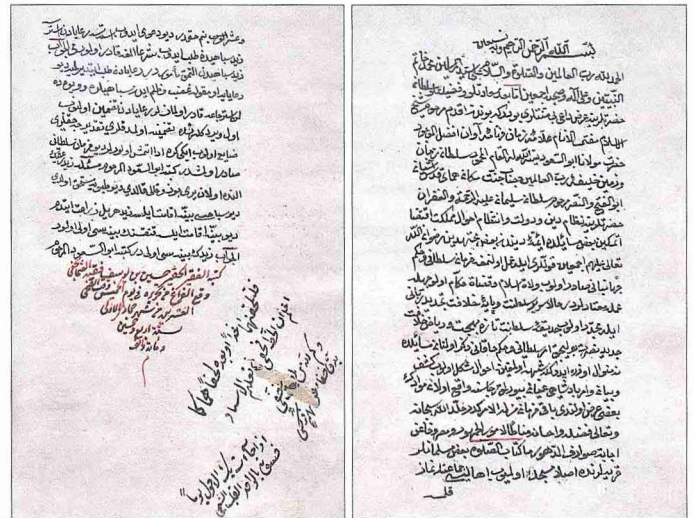
Osmanlı yargı sisteminin diğer İslâm devletlerinde de görüldüğü gibi esas itibarıyla tek dereceli olduğu söylenebilir. Ancak mahallî mahkemenin verdiği hükümden hoşnut olmayan kişiler bunu bir üst mahkeme niteliğindeki divanlara götürebilirlerdi. Bu divanların başında Dîvân-ı Hümayun gelir. Bu divana yapılan başvurular Rumeli kazaskeri, davaların yoğun olduğu günlerde de ona ilâveten Anadolu kazaskeri tarafından karara bağlanırdı. Dîvân-ı Hümayun'a benzer görevler ifa eden çarşamba ve cuma divanları da vardır. Rumeli kazaskerinin divanı hem bir ilk derece mahkemesi hem bir üst yargı organı olarak görev yapmıştır.

Osmanlı toplumunda bütün hukukî anlaşmazlıkların yargı sistemi içinde çözüldüğünü düşünmemek gerekir. Bir kısım anlaşmazlıkların yargıya intikal etmeden uzlaşmayla çözüldüğü, müftülerin, bölgenin saygın ilim adamlarının böyle durumlarda hakem rolü oynadığı bilinmektedir. Aynı rolü bazı durumlarda tarikat şeyhleri, lonca yetkilileri veya mahallî liderler de oynamışlardır. Bunun Osmanlı yargı teşkilâtının yükünü ve görevlerini azalttığı söylenebilir.

Osmanlı hukukunun başlangıçtan Tanzimat'ın ilânına kadar olan seyrinin kendi içinde oldukça yeknesak olduğu söylenebilir. Bu yeknesaklık Gülhane Hatt-ı Hümayun'un ilânından sonra değişmeye başlamıştır. Osmanlı hukukunda bu değişimi sağlayan sebeplerin başında, Batı'nın ekonomik ve teknolojik alanda gelişmesi ve bunun askerî alana yansımalarının Osmanlı Devleti'ni güç duruma sokması gelir. Batı'da XVIII ve XIX. yüzyıllardaki gelişmeler Osmanlı devlet adamlarını bir arayışa itmiş ve benzer gelişme çizgisini yakalamak için Batı örneğinde ıslahat yapma fikrine götürmüştür. Bu gelişme seyri hukuk alanında da kendini hissettirince Batı hukuku ve kurumları klasik Osmanlı hukukunun yerini almaya başlamıştır. Öte yandan sanayi devriminin ortaya koyduğu üretim fazlası mallar Batılı devletleri pazar arayışına sevketmiş, büyük bir pazar olan Osmanlı Devleti'nde alışık oldukları bir hukukî yapı içinde ticaret yapabilmek için kendi sistemlerinin alınması yönünde Osmanlı yöneticilerine sürekli baskı uygulamışlardır. Tanzimat döneminde Batı'dan alınan ilk kanunun Ticaret Kanunnâmesi olması, yine şer'iyye mahkemesinin yerine Batı örneğinde kurulan ilk mahkemenin ticaret mahkemesi oluşu bir tesadüf değildir. Sanayi devriminin etkilerini yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nde hissettirmesi, bunun sonucu olarak içtimâî, siyasî ve iktisadî gelişmelerin yeni bir hukukî yapıyı gerekli kılması bu değişimi körükleyen önemli faktörlerden biridir.

Hukuk alanında başlayan bu değişim ilmiye sınıfının tepkisini çekmiştir. Bu tepkiyi azaltmak için Tanzimat önderlerinin özel tedbirler almaya çalıştıkları bilinmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın şeyhülislâm-

Ebüssüud'un
Ma'rûzâî'nın
ilk ve son sayfaları
(Süleymaniye Ktp.,
Denizli,
nr. 413/4)

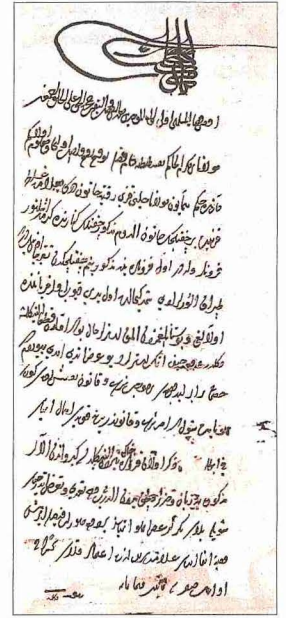

lıktan meselenin şer'î yönünü bilen bir ilim adamı istemesi, dönemin şeyhülislâmı Ârif Hikmet Bey tarafından Ahmed Cevdet Efendi'nin (Paşa) bu işle görevlendirilmesi bu çabanın bir ürünüdür. Nitekim Cevdet Paşa dönemin hukuk reformlarına çok önemli katkılarda bulunmuş, bu reformların bütünüyle Batı'dan alınma olmayıp karma bir yapıda olması daha çok onun gayretleriyle gerçekleşmiştir. Ancak ilmiye mensuplarının reformlara bütün olarak karşı çıktıkları düşünülmemelidir. Özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde reformları destekleyen çok sayıda âlimin varlığı bilinmektedir. Şeyhülislâm Sâlihîzâde Ahmed Esad, Kadızâde Mehmed Tâhir, Yâsincizâde Abdülvehhâb ve Mekki-zâde Mustafa Âsım efendilerle Ârif Hikmet Bey, yine ilmiyeden Şânîzâde, Münîf Mehmed, Velîzâde Mehmed Emin, Tatarcıklı Abdullah, Kethüdâzâde Ârif, Mehmed Esad, Mustafa Behcet, Mehmed Zeynelâbidîn efendiler bunlardandır. Ancak Batı'dan hukuk kurumlarının ve kanunların

alınmasına yönelinmesi ilmiyeyi bu değişimin toplumun dinî, kültürel ve sosyal yapısını da kökten değiştireceği endişesine götürmüştü. dolayısıyla başlangıçta karşı çıkmadıkları Batılılaşma'ya karşı çıkmaya başlamışlardır. Bürokrasinin bir taraftan gittikçe güçlenmesi ve ilmiyenin endişelerine artık o kadar önem verme ihtiyacını duymaması, diğer taraftan hukuk reformlarının doğuracağı sosyal ve kültürel etkiyi görememesi bu kurumu yapılan tenkitlere aldırış etmemeye götürmüştü, bunun sonucu olarak ilmiye ve bürokrasi arasındaki ayrılık gittikçe büyüyen bir ivme kazanmıştı.

Tanzimat'la başlayan hukuk alanındaki değişim çerçevesinde klasik Osmanlı adli yapısı büyük ölçüde değiştirilmiş ve hukukun her alanında kanunlaştırmaya gidilmiştir. Nizâmiye mahkemeleri kurularak şer'îyye mahkemelerinin baskınlaştırmaya olduğu davaların önemli bir bölümü bu mahkemelere devredilmiş, bunların temyiz mahkemesi olarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, şer'

Celebi kızı
Rukiye
Hatun'un
satın aldığı
çiftliği
kiremit
fırınları
sahiplerinin
müdahalesinin
men'i hakkında
II. Mehmed'in
fermanı
(880/1475)
(BA, Divan
Kalemi, nr. 1/1)

'iyye mahkemeleri için de Medis-i Tetkikât-ı Şer'îyye kurulmuştur. Danıştay'ın ilk şekli olan Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu da bu dönemde gerçekleşmiştir. Öte yandan örfî ve şer'î hukukun kanunlaştırılması şeklinde Arazi Kanunnâmesi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, Batı kanunlarının aynen veya kısmî değişikliklerle alınması tarzında Ticaret Kanunnâmesi, Ceza Kanunnâmesi, Usûl-i Muhâkemât-ı Ticâret Nizamnâmesi, Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye ve Cezâiyye kanunları hazırlanmıştır. Böylece Osmanlı hukukunun adli yapısı önemli ölçüde yeniden şekillenmiştir. Türkler'in İslâmiyet'i ve İslâm hukukunu kabul etmelerinden sonra en köklü hukuk reformu Tanzimat sonrasında gerçekleştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth* (nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 12; *Orhun Abideleri* (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s. 4, 17-18; İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 777-857; Barkan, *Kanunlar*, s. VII-LXXII, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., "Kanunnâme", *İA*, VI, 185-195; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 140, 232-238; H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford-London 1950-57, I-II, tür.yer.; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, s. 217-218; F. Selle, *Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich*, Oxford 1966, s. 19, 34; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (ed. v. L. Ménage), Oxford 1973, tür.yer.; a.mlf., "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat" (trc. Selahattin Eroğlu), *AİİFD*, XXVI (1983), s. 633-652; a.mlf., "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", *Dergâh*, VII/80, İstanbul 1996, s. 15-19; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası: Celâli İsyanları*, Ankara

İstanbul
ve civarındaki
Rum ve
Ermeniler'e ilgili
vergilere dair
III. Selim'in
fermanı
(1208/1793)
(BA, Müzehhep
Fermanlar,
nr. 666)

1975, s. 249-251; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, tür.yer.; S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1976, I, 22, 136-138, 159-160; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1979, s. 243, 261-266; A. Shmuelovitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden 1984, s. 41-43, 66, 73; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trc. Metin Kırıralı), Ankara 1984, s. 13, 109; M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 72, 85-96; a.mlf., "Kanunnameler ve Osmanlı Hukukunun İşleyişindeki Yeri", *Osm.Ar.*, XXIV (2004), s. 37-46; a.mlf., "Batılılaşma", *DİA*, V, 162-167; a.mlf., "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 375-438; H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Jerusalem 1988, s. 191-208; a.mlf., *Islamic Law and Culture: 1600-1840*, Leiden 1999, tür.yer.; a.mlf., "Sharia Kanun and Custom in the Ottoman Law: The Court Records of 17th Century Bursa", *IJTS*, II/1 (1981-82), s. 131-146; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-92, I-IV, tür.yer.; Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*,

İstanbul 1998, tür.yer.; a.mlf., "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBFD*, XIII/2 (1958), s. 102-126; a.mlf., "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 108, 111, 116-117, 122-123, 129, 132; a.mlf., "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Ar.Ott.*, I (1969), s. 105-138; a.mlf., "Kânûn", *El²* (İng.), IV, 558-562; a.mlf., "Kânûnnâme", a.e., IV, 562-566; R. C. Jennings, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul 1999, s. 133, 259, 264, 275, 297, 317-319; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, İstanbul 2002, s. 80-81; Enver Ziya Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", *TTK Belleten*, VI/21-22 (1942), s. 38; Suraiya Faroqhi, "Sicill", *El²* (İng.), IX, 539-542.

M. ÂKİF AYDIN

D) Malî Yapı. Osmanlılar'da malî yapının geçirdiği safhalar devletin kuruluşundan çöküşüne kadar üç dönem halinde ele alınabilir. Bunlardan ilki maliye teşkilâtının kuruluşundan 1790'lara kadar uzanan, devletin yapacağı harcamaların finansmanı için kurulan tek bir hazine etrafında şekillenen malî yapının çeşitli bürokratik değişimler geçirmekle birlikte sistematik bir dönüşüme uğramadan varlığını sürdürdüğü dönemdir. 1790'lardan itibaren malî yapıda hazine-i âmirenin yanında askerî harcamaların finansmanı için îrâd-ı cedîd ve mansûre hazinelerinin oluşturulduğu çoklu hazine devri başlar. Yeni hazineler kurulmakla birlikte geleneksel malî politikalar da sürdürüldüğünden bu dönemi geçiş dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. 1840'lardan itibaren Osmanlı maliyesinde köklü değişimlerin yaşandığı Tanzimat devri başlar ve bu süreçte modern malî tecrübeler geleneksel politikaların yerini alır.

Kuruluş ve Gelişim. Başdefterdarın yönetiminde örgütlenen Osmanlı maliyesi, ilk iki dönemde esas itibarıyla merkezî devlet gelir ve giderlerinin gerçekleştirildiği devlet hazinesinin (hizâne-i âmire) idaresinden sorumluydu. Bu vazifeyi muhasebe, rûzname, mukâtaa ve tezkire gibi malî kalemlerde istihdam edilen Hazine-i Âmire kâtipleriyle yerine getirirdi. Hazine kâtipleri dışında defterdarın idaresinde çalışan memurlar mevcuttu. Bu memurlar arasında başbaki kulu, cizye başbaki kulu, veznedarbaşı, sergi nâzırı ve sergi halifesi yer alıyordu. Bunlar borçların tahsil, ödemelerin kontrolü, madenî paraların ayarı, hazine işlerinin defterlere geçirilmesi gibi işleri yapardı. Maliye teşkilâtının başındaki görevliye başdefterdar denmesinden dolayı maliye teşkilâtı defterdarlık adıyla anılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde maliye teşkilâtının İlhanlılar'ın maliye tecrübesi esas alınarak kurulduğuna dair tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Zira Osmanlılar, İlhanlılar'ın sadece malî terminolojisini değil aynı zamanda defter tutma ve vergi toplama gibi malî uygulamalarını da benimsemiştir. Teşkilâtın kuruluşu hakkında, birinci elden kaynak niteliğindeki arşiv malzemelerinin kıtlığı sebebiyle kesin bir tarih verilememektedir. Devletin malî gelir ve gider işlerini görmek üzere hukukî, siyasî ve idarî diğer birimlerden bağımsız olarak ve kendi içinde nisbeten uzmanlaşmış bir kadronun veya bürokratik bir organizasyonun varlığına işaret eden en erken deliller I. Bayezid devrine inmektedir.

Maliye teşkilâtının yapısı ve işleyişine ait en erken toplu bilgilere Fâtih Kanunnâmesi'nde rastlanır. Burada devletin hazinesinin vekili ve nâzırı olarak bir başdefterdardan söz edilmektedir. Bunun temel görev ve yetkileri arasında hazineden sorumlu olmak, hazineyi açmak ve kapatmak, hazinenin yıl sonu hesaplarını yaparak padişaha sunmak, maliye kâtiplerini tayin etmek, hazine işlerini vezîriâzamla görüşmek, hazineye ait gelir kaynaklarının işletilmesini sağlamak gibi işler sayılmaktadır. Başdefterdarın dışında kanunnâmede defterdar ve mal defterdarı tâbirleri geçmekteyse de bunların kim olduğu konusunda bir açıklık bulunmamaktadır. Kanunnâme tayin ve azli defterdarlara bağlı olan rûznâmeci, muhasebeci, mukabelecî, sipahiler kâtibî, mukâtaacı, tezkireci ve reis kâtibî gibi kâtiplerin varlığından da söz etmektedir. Kanunnâmede Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin malî işleri birbirinden tefrik edilmese de XV. yüzyılın son çeyreğinde başdefterdarın sorumluluğunda Rumeli defterdarlığı ve diğer bir defterdarın sorumluluğunda Anadolu defterdarlığının oluştuğu anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren maliye teşkilâtı, imparatorluğun bir yandan hem doğu hem batıya doğru coğrafi genişlemesine, öte yandan merkezileşen devlet anlayışına paralel biçimde yeniden organizasyon sürecine girdi. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde fethedilen Arap ve doğu vilâyetlerinin malî işlerini takip etmek üzere yeni bürolar kuruldu. 1530'lara gelindiğinde merkez maliyesi içerisinde malî işlerdeki uzmanlaşmadan dolayı kalem heyetlerinin (bürolar) sayısı hem nitelik hem nicelik bakımından artış kaydetti. Nitekim rûznâmçeci kadrosu altıya yükseldi, merkez maliyesinde rastlanmayan mevcudatçı ve teslimatçı gibi kadrolar ortaya çıktı.

Koca Hüseyin Efendi'nin *Bedâi'ü'l-vekâyi'* adlı eserinin II. cildinde Fâtih Sultan Mehmed'in Teşkilât Kanunnâmesi kısmı (Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Petersburg Şubesi El Yazmaları Bölümü, vr. 277^b)

